

‘जीवन गाथेचा’ सुगंध

साधुसंतांचे जीवन अेखाई नदीसारखे असते. सागराला मिळण्यासाठी नदी अखंड वाहते. सागराशी एकरूप होणे, स्वतःला समर्पित करणे हेच तिचे अुद्दिष्ट. संतजीवनाची नदी मुक्तीच्या महासागराकडे झेपावत असते. पण तीरावरचा सारा प्रदेश स्वच्छ आणि संपन्न करीत ती सागरात विलीन होते. नदीला लोकमाता म्हणतात. संतांनाही माझुली हीच संज्ञा सार्थ आहे. संतांच्या स्पर्शाने वातावरण सुगंधित होते. सर्वसामान्य माणसांच्या जीवनाला वळण लावण्याची शक्ती संत महंतांच्या ठायी असू शकते. आपल्या अविरत तपस्येने आणि समाजनिष्ठेने ज्या महनीय साधूंनी लोकमानस घडवले, त्यांत प. पूज्य आर्यनंदी महाराजांचा अुल्लेख केलाच पाहिजे. मुनिश्री आर्यनंदी हे सात्त्विकतेचे, वत्सलतेचे अेर, चालते बोलते तीर्थक्षेत्र आहे असे म्हणण्यात अतिशयोक्ती नाही. या संत पुरुषाच्या जीवनाची पुण्यसरिता शब्दांकित करण्याचा ओक अवघड पण सफल प्रयत्न या चरित्रात झालेला आहे.

संतांचे चरित्र सर्वसामान्य माणसासारखे ओकपदरी गद्यप्राय नसते. साधारण मनुष्य मळलेल्या वाटेने चालत असतो. त्याची सुखदुःखे सांकेतिक

आणि चारचौधांसारखी असतात. त्यात वैशिष्ट्यपूर्ण असे काहीच नसते. तेच रागद्वेष, तेच मोह आणि त्याच वासना. 'पुनरपि जननम् पुनरपि मरणम्'ची कथा. ओकाच चाकोरीतली. असले ओकारलेले अर्थहीन आंयुष्य संतांचे असत नाही. ते पावलोपावली विकसित होणारे, नवनवीन क्षितिजांचा शोध घेणारे, स्वतःबरोबरच साच्या विश्वाच्या विचार करणारे असे असते. अशा विस्तारत जाणाच्या जीवनाची कथा लिहिणे ही साधी गोष्ट आहे काय? अेखाद्या श्रेष्ठ व्यक्तित्वाचा शब्दांतून वेद घेताना महाकवीची प्रतिभा सुद्धा कशी पराभूत होते हे कालिदासाने रघुवंशाच्या प्रारंभी सांगितले आहे. रघुवंशातल्या राजांचा पराक्रम वर्णिताना तो महाकवी बावरून गेला. पण अखेर निष्ठेने त्याने आपला लेखनप्रवास सिध्द केला. प्रस्तुत चरित्रात सुमेरचंद्र जैन यांची लेखणी मुनिश्री आर्यनंदी यांना वंदन करून आपली वाट चालत गेली आहे. भक्ती आणि चिकित्सा, प्रयत्न आणि आकांक्षा यांच्या बळावर ती यशस्वी झाली असे विधान करता येअील.

ओका पवित्रतम जीवनाची कथा रेखाटताना केवळ लेखणीचे चातुर्य उपयोगी पडत नाही. कारण तपःपूत व्यक्तीच्या व्यक्तित्वाचा शोध हा केवळ बौद्धिक व्यापार नाही. मुनिवर आर्यनंदीचे जीवन केवळ बुद्धीच्या आधाराने समजावून घेता येणार नाही. अशी महत्तम, पवित्र जीवने अंतःकरणाने व श्रद्धेने अभ्यासावी लागतात. ज्याच्याजवळ श्रद्धेचा अभाव असेल त्याला संतांच्या अंतःकरणातली स्पंदने समजणे शक्यच नाही. कॅमेन्याच्या साहाय्याने व्यक्तीचे छायाचित्र घेणे सुलभ आहे. पण त्या व्यक्तीचे मन व त्या मनातली भाव-भावनांची खोली त्या यंत्राला टिपता येअील काय? व्यक्ती आणि व्यक्तित्व यांचे नुसते बौद्धिक आकलन नव्हे तर 'रसग्रहण' करण्याची क्षमता असल्याशिवाय लेखकाला चरित्र लिहिता येणार नाही. चरित्रलेखन म्हणजे व्यक्तीच्या आयुष्यातल्या घटनांची जंत्री देणे नव्हे. केवळ प्रसंगांची वर्णने करणेही नव्हे. जिचे चरित्र लिहायचे आहे त्या व्यक्तीची अनेकांगी प्रतिमा तिच्या वैशिष्ट्यांसह साकार करावी लागते. चरित्रापेक्षा लेखकाला आत्मचरित्र लिहिणे अधिक सुलभ असते. पण चरित्र सिध्द करताना दुसरी व्यक्ती सर्वार्थांनी आत्मसात् करून घ्यायची असते हेच कठीण आहे. बहुतेक चरित्रग्रंथ रुक्ष व कंटाळवाणे होतात. क्रमवार प्रसंगांची मांडणी त्यांत केलेली असली तरी लेखकाला ते 'व्यक्तित्व' अुभे करता येत नाही. समरसता आणि तरीही अलिप्तता यांचा व्यवस्थित मेळ घालण्याची कला ज्याला साधते त्यालाच 'सरस' चरित्र मांडता येते.

पूज्य आर्यनंदी महाराजांचे जीवन आंतरिक संघर्षांनी भरलेले आहे. प्रत्येक ध्येयनिष्ठ तपस्व्याला हा संघर्ष अटळ असतो. गृहस्थाश्रमात असताना

चरितार्थसाठी जी नोकरी महाराज करीत होते ती त्यांनी कर्तव्यबुद्धीने केली असली तरी तिच्यामुळे काही अपरिहार्य संकटे अुद्भवली. महाराजांची धर्मप्रवृत्ती आणि राजसेवेचा स्वभाव यांत कित्येक संघर्ष निर्माण झाले. निजामाच्या कारकीर्दीत नाकेदाराची जबाबदारी महाराजांनी पत्करली होती. भ्रष्टाचाराला या नोकरीत भरपूर वाव होता. अनेक नाकेदारांनी आणि तत्सम सरकारी नोकरांनी व अधिकाऱ्यांनी दोन्ही हातांनी पैसा गोळा करून आपल्या पिढ्यांचे कल्याण केले. सरकारी अधिकाऱ्यांने प्रजेवर जुलुम करणे आणि पैसा खाणे हा त्यांचा 'स्वर्धर्म' होता. पण महाराजांचा स्वधर्म नेमका याच्या अुलट होता. सर्व बाजूंनी लाचलूचपतीचे आणि भ्रष्टाचाराचे वातावरण असताना महाराज त्यापासून पूर्णपणे अलिप्त राहू शकले याचे कारण त्यांच्याठायी असलेली अुदात्त व अुत्कट समाजनिष्ठा आणि अुन्नत धर्मविद्यार हेच आहे. स्वार्थाचा लय करून परार्थाचा विचार फार पूर्वीपासून—शालेय वयापासून महाराजांच्या चित्तात सारखा वाढत होता. धार्मिकतेच्या या रोपट्याचे रूपांतर पुढे आर्यनंदी नावाच्या अेका छायाबहुल भव्य वृक्षात झाले. ही कहाणी चरित्रातून रेखाटणे हे अेक आव्हानच होते. महाराजांच्या आयुष्यात अनेक नाट्यमय प्रसंग आहेत. त्यांच्यावर दगडफेक करायला अद्युक्त झालेल्या लोकांनी त्यांच्या पायावर अखेर आपली मस्तके ठेवून अनन्य भावाने त्यांची क्षमा मागितली आहे. आनंद असो की दुःख असो, स्वागत असो की विरोध असो, कोणत्याही प्रसंगात त्यांची मुद्दा शांत, प्रसन्न आणि सस्मित अशीच राहिली. त्यांच्या वाणीला कधीही कटुतेचा स्पर्श झाला नाही, तिच्यातले संजीवक अमृत कधी ओसरले नाही. माणुसकीचा आणि धर्मभावनेचा अवीट सुगंध घेअून हे मुनिराज सान्या भारतात विहार करीत राहिले. आणि जेथे जातील तेथे लोकमानसात धार्मिक विचारांची पेरणी करीत राहिले. आर्यनंदीची ही आर्यकथा आर्यवृत्तीच्या लेखणीलाच टिपता येण्यासारखी आहे. या दृष्टीने सुमेरचंद जैन यांनी केलेली ही कामगिरी समाधानकारक आहे असाच निर्वाळा कुणीही देअील.

आदर्श व्यक्तीची चरित्रकथा समाजासमोर मानस्तंभासारखी अुभी राहिली पाहिजे. ही पुण्यकथा असते. मनाला ती आश्वासन देते. पाठीवरून वत्सलतेने हात फिरवते. दृष्टी समोरची वाट अुजळते. प्रपंचाची रडगाणी आपण सामान्य माणसे रात्रंदिवस गात बसलो आहोत. या गाण्याला केवळ स्वार्थाचा सूर आहे. वासना विकारांच्या तालावर हे संगीत चालू आहे. आदर्शाचे आकर्षण असले तरी तिकडे झेप घेता येत नाही. कारण पायात मणामणाच्या बेड्या पडल्या आहेत. अशा परिस्थितीत आपल्या आयुष्याला नैतिक आणि धार्मिक विचारांचा आधार मिळाला तरच जगण्याला अर्थ प्राप्त होअू शकतो.

संतचरित्राचे स्मरण आणि मनन हाच अेक मार्ग आहे. महाभारतातल्या अेका घटनेची येथे आठवण होते. यक्षाने धर्मराजाला प्रश्न केला. ‘का दिक्?’ दिशा कोणती? तसा प्रश्न बाळबोध वाटतो. पण तो गूढ आहे. अर्थपूर्ण आहे. मननप्रवण व्यक्तीच त्याचे अुत्तर देखू शकेल. क्षणाचाही विलंब न लावता धर्मराज म्हणाला, ‘संतो दिक्’ संत हीच दिशा. ते दाखवतील तीच दिशा. संत जीवनाचे जणू सारे मर्य या वचनात प्रकट झाले आहे. संतांची चरित्रकथा यासाठीच लेखकांनी लिहावी आणि वाचकांनी वाचावी. अशी कथा वाचली तरच आपल्याला ‘वाचता’ येअील. ‘वाचण्यासाठी’ आवश्यक असलेले हे वाङ्मय आहे. या वाङ्मयातून जीवनसत्त्वे (Vitamins) मिळतात. मनाचा तोत अशा ग्रंथांमुळे सुस्थिर राहातो. पूज्य आर्यनंदी महाराजांची ही जीवनगाथा म्हणजे आत्मविकासाच्या वाटेने चालत राहिलेल्या अेका श्रमणाची पावनकथा आहे. स्वतःला जिंकणाऱ्या जिनानुयायाची पुरुषार्थ कहाणी आहे. मिथ्यात्व आणि अज्ञान यांचे खडक फोडून मार्ग तयार करणाऱ्या पथिकाची, मार्गदर्शकाची ही प्रेरक कविता आहे. प्रज्ञा आणि तपस्या यांच्या आविष्काराची ही अेक स्फूर्ती आहे. या श्रेष्ठ मुनिवर्यांचे चरित्र वाचताना माझ्या मनावरचे मक्कभ हळू हळू दूर होत होते. निराशा मावळत होती. काही अनुत्तरित प्रश्नांची अुतरे सापडत होती. जणू मुनिराजांच्या वत्सल वाणीतूनच ती मिळत होती. त्यांच्याशी ‘संवाद’ साधण्याचा अेक आगळा आनंद अनुभवाला येत होता. यासाठीच पुण्यश्लोक व्यक्तीची चरित्रे वाचायची असतात. मनात रुजवायची असतात.

वंदनीय आर्यनंदी महाराजांनी केवळ अध्यात्माचाच अुपदेश केला आणि निवृत्तीचेच निरुपण केले असा कित्येकांचा समज असण्याचा संभव आहे. जैन यती स्वतः सर्व प्रापंचिक अुपाधीपासून अलिप्त असतात. पण ते सुसंस्कृत, सुचरित अशा स्त्रीपुरुषांचा समाज घडवण्यासाठी प्रयत्नशील असतात. धार्मिक, पारमार्थिक विचाराबोरवरच सामाजिक प्रबोधनाचीही विचारधारा ते देतात.

केवळ आत्मकल्याणासाठी त्यांची तपश्चर्या नसते. विश्वकल्याणाची चिंता त्यांच्या मनात सदैव नांदत असते. याचा अर्थ त्यांच्या आत्मनिष्ठेला व्यापक सामाजिक जाणिवेची बैठक असते. पूज्य आर्यनंदी महाराजांनी भारतातल्या अनेक प्रांतांत वर्षानुवर्षे विहार केला. जेथे जेथे ते गेले तेथील लोकांच्या सुखदुःखांशी त्यांनी संवाद साधला. त्यांच्या मनात कोणत्याही भेदभावनेला थारा नव्हता. जाती, संप्रदाय अित्यादी कृत्रिम भेदांच्या पलीकडे जाअून माणसांच्या मनात धर्माचा स्वच्छ प्रकाश पाडण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. पूज्यश्री आर्यनंदी महाराजांना सर्व जाती-धर्मांच्या लोकांनी अत्यंत सन्मानाने आणि पूज्य भावनेने वागविले. ‘अेका विवस्त्र साधूला आपल्या गावात प्रवेश देणार नाही’ असे म्हणून

महाराजांची वाट अडवणाऱ्या कडव्या मुसलमानांच्या ओका समुदायासमोर महाराज शांतपणे अुभे राहिले. त्यांची मुद्रा प्रसन्न होती. मुखावर वत्सल स्मित होते. त्या निष्पाप, पुण्यकारक, दिगंबर, व्यक्तित्वाच्या दर्शनाने विरोधकांचे अवसान गळाले. जितक्यात ओक दगड भिरभिरत आला. महाराजांच्या कपाळाचा त्याने वेध घेतला. जखमेतून रक्त वाहू लागले. पण त्यांच्या मुद्रेवरची ती अपूर्व शांती छळली नाही. विरोधकांच्या हृदयात परिवर्तनाची ओक लाट उचंबळून आली. ते महाराजांसमोर अवनम्ब्र होऊन क्षमा मागू लागले. त्यांच्या क्रोधाचे आणि द्वेषाचे रूपांतर आता पश्चात्तापात झाले होते. महाराजांनी अस्खलित झूर्दू भाषेतून त्यांना धर्माचा आणि शांतीचा संदेश दिला. साऱ्या विरोधकांनी त्यांचा अुच्चस्वरात जयजयकार केला. ही घटना अत्यंत अर्थपूर्ण आहे. आर्यनंदी महाराजांच्या परमकारुणिक व्यक्तित्वाचे दर्शन यातून होते. समाजमानसाचे योग्य त्या संदर्भात आकलन करून घेण्याची आणि समाजाच्या प्रगतीची वाट दाखवण्याची महाराजांची हातोटी विलक्षण आहे. ओका सर्वसाधारण सांसारिकापासून श्रेष्ठ साधुत्वापर्यंत महाराज खडतर वाटेने कसकसा क्रमाने प्रवास करीत गेले याची कथा प्रस्तुत चरित्रातून सुबद्ध रीतीने गुंफली आहे. ओक सत्प्रवृत्त गृहस्थाश्रमी, कर्तव्यनिष्ठ, सुसंस्कृत सरकारी सेवक, धर्ममार्गात अधिकाधिक रस घेऊ लागलेला ओक चिंतनशील साधक, सारे कौटुंबिक पाश झुगाऱून मुनिदीक्षा घेतलेला निर्गंथ तपस्वी, माणुसकीचा आणि धर्माचा संदेश देत गावोगाव फिरणारा ओक समाजशिक्षक आणि भारतातील जैन तीर्थक्षेत्रांच्या रक्षणासाठी कोट्यवधी रुपयांचा निधी आपल्या भगीरथ प्रयत्नातून अुभा करणारा ओक परम जिनभक्त अशी आर्यनंदी महाराजांची अनेक रूपे आहेत. प्रत्येक रूप दर्शनीय आहे. प्रत्येक रूपातून विकासशील, मंगल अशा मनाचा सुगंध जाणवत राहातो. ही सारी रूपे चरित्रकाराने आपल्या परीने टिपली आहेत. वाचकांना महाराजांचे अनेक पैलूनी झळकणारे व्यक्तिमत्त्व या चरित्रातून साद घालीत राहील.

माझ्या दृष्टीने पूज्य आर्यनंदी महाराज यांची थोरवी त्यांच्या ठायी असलेल्या प्रगाढ सहानुभूतीत आहे. प्रत्येकाविषयी त्यांच्या अंतःकरणात आत्मीय भावनेचे अखंड स्पंदन आहे. प्रत्येक व्यक्ती किंवद्दुना जीवात्मा त्यांना जवळचा वाटतो. ही जवळीक करूणा आणि सहानुभूती यांतून अुद्भवलेली आहे. जैन विचारधारेचे हे ओक प्रमुख वैशिष्ट्य आहे की तिने उच्चनीचत्वाचा भेद मानलेला नाही. भगवंताच्या पूजेसाठी तोंडात फूल घेऊन निघालेला ओखादा बेडूक सुधा या विचारधारेने सन्मानिला आहे. ही समतावादी विचारदृष्टी महाराजांच्या जीवनात, मनीमानसी खोलवर रुजली आहे. त्यांच्या श्वास-

निःश्वासात ती मिसळली आहे. पूज्य आर्यनंदी महाराजांना जैन आणि जैनेतर समाजात जे विशेष आदराचे स्थान मिळाले ते त्यांच्या ‘समता सर्व भूतेषु’ या वृत्तीमुळे. सर्वांविषयी निर्विशेष असा वत्सलभाव आढळणे दुर्मिळ असते. ‘स्व’चे समर्पण धर्म आणि समाज यांच्यात त्यांनी सहजपणे केले आहे. ज्याला स्वार्थ असतो त्याला अहंकार असतो. महाराजांनी निःस्वार्थतेची सीमा गाठली. अहंकार गळून गेला. ऐका कवीने म्हटल्याप्रमाणे,

जीवन त्यांना कळले हो
‘मी’पण त्यांचे पक्व फळापरी
सहजपणाने गळले हो!

महाराजांच्या जीवनातून वैयक्तिक आकांक्षा आणि अहंभाव साराच निरसून गेल्यामुळे ते केवळ अितरांच्या कल्याणासाठीच राहिले. जैन तीर्थक्षेत्रांच्या रक्षणासाठी त्यांनी केलेले कार्य आश्चर्यकारक आणि अलौकिक आहे. गुरुदेव समंतभद्रांच्या आज्ञेवरून ऐकाकीपणे व आत्पंतिक निष्ठेने त्यांनी या संदर्भात जे जे केले ते शब्दातीत स्वरूपाचे आहे.

पूज्य आर्यनंदी महाराजांची ही जीवनगाथा म्हणजे ऐका व्यक्तीचे चरित्र नव्हे. ऐका सत्त्वशील, पुण्यप्रद, लोककल्याणकारक प्रवृत्तीची ही प्रेरक कथा आहे. मानवतेची अुपासना करणाऱ्या ऐका परिषेकाची व त्याच्या मार्गक्रमणाची ही कहाणी आहे. संतांची चरित्रे अनेक अर्थांनी मार्गदर्शक असतात. आपल्याला काही अुदात जीवन जगण्यासाठी ती प्रेरणा देतात. या प्रकारच्या साहित्यातून मिळणारा आनंद तात्पुरता, क्षुद्र नसतो. तो अंतर्मुख करतो. अस्वस्थ करतो. पण समोरची वाट अुजळतो. वाचकांची क्षणभर करमणूक करण्यासाठी या प्रकारच्या साहित्यकृती निर्माण होत नाहीत. तशा प्रकारचे सवंग साहित्य पुष्कळ मिळते. पण अुन्नत विचार-भावनांचे सौंदर्य कसे असू शकते याचे प्रत्यंतर अशा चरित्रग्रंथांतून होअू शकते. हा ग्रंथ वाचताना ‘आर्यनंदी होणे’ किती कठीण आहे याची मला जाणीव झाली. आकाशात अुंच गेलेल्या पर्वतशिखराकडे जमिनीवरून विस्मयाने पहावे, तशी कोणाही वाचकाची हे चरित्र वाचताना अवस्था होअील. पण ‘आर्यनंदी होणे’ ही असाध्य घटना नाही. प्रत्येक आत्प्यात अनंत शक्ती असते. प्रत्येक हृदयात विकसनशील चैतन्याची ऐक ठिणगी असते. प्रत्येक हृदयात अलौकिक सुरावट निर्माण करणारी ऐक सत्तार निद्रिस्त असते. तिला प्रयत्नपूर्वक जागृत करावे लागते. ‘शंकरराव’ नावाची ऐक सामान्य ठिणगी हळूहळू फुलत गेली. आणि ‘आर्यनंदी’ नावाची ऐक अशी ज्वाला बनली की, तिने समाजजीवनातील काळोख नाहीसा केला. सतारीच्या तारांवरून

कलावंतांची बोटे फिरली की त्या निर्जीव वाटणाऱ्या तारा जिवंत सुरांची मैफल अुभी करतात. आर्यनंदी महाराजांनी हाच चमत्कार प्रयत्नपूर्वक केला. आम्हालाही हे करता येअील. हे केवळ ओखाद्या व्यक्तीलाच साधेल असे नव्हे. सर्वांना या वाटेने चालता येणे शक्य आहे. प्रामाणिक निर्धार आणि अथक परिश्रम मात्र पाहिजेत. हा आत्मप्रत्यय जागवण्यासाठी या चरित्राचे वाचन आवश्यक आहे. आर्यनंदीचे पुण्यचरित्र आर्यनंदी होण्यासाठी वाचलेच पाहिजे.

प्रस्तुत चरित्र श्री. सुमरेचंद जैन यांच्या लेखणीतून सिध्द झाले आहे त्यामुळे त्याच्या गुणवत्तेबद्दल मुद्दाम काही सांगण्याचे कारण नाही. काव्यात्म भाषा, स्पष्ट व्यक्तिचित्रे आणि घटना, जैन तत्त्वज्ञानाचा व्यासंग, मुनिजीवनातील अनेक बारकाव्यांचे निरीक्षण, चित्रदर्शी वर्णने अित्यादी वैशिष्ट्यांमुळे हे चरित्र ओखाद्या कथेसारखे वेधक व्हावे यात कसले आशर्च्य? स्वतः लेखक महाराजांचा जिज्ञासू भक्त असल्यामुळे त्यांच्या जीवनातले वेगवेगळे लहानमोठे संघर्ष त्याने समजून घेतले आणि आपल्या शैलीदार भाषेतून समूर्त केले. महाराजांची ती प्रसन्न, वत्सल आणि प्रेरणादायी प्रतिमा वाचकांसमोर या चरित्रातून अुभी राहाते.

ओक चांगला, मनाला अुत्साह देणारा, मनाची अुंची वाढवणारा चरित्रग्रंथ वाचायला मिळाला आणि त्या संदर्भात काही शब्द लिहिण्याची संधी मिळाली. हा आनंद विशेष महत्त्वाचा.

— निर्मलकुमार जिनदास फडकुले